

Marzena GONERA
Częstochowa

Adam Kazimierz Czartoryski – marszałek i orator sejmu konwokacyjnego 1764

Funkcjonowanie państwa zależało w XVIII wieku od wielu czynników. Najważniejsze było zgodne współdziałanie wszystkich podmiotów władzy, konsekwentne dążenie ku reformom i układ sił międzynarodowych. Istotna była też pozycja sejmu, gdzie miał miejsce proces legislacyjny, toteż właściwe pokierowanie jego pracami przez marszałka wymagało od niego rzetelnego przygotowania merytorycznego (zwłaszcza znajomości prawa), doświadczenia i zdolności przywódczych. Stanowiło także ważny szczebel w karierze politycznej prowadzący często na krzesło senatorskie¹.

Do tej pory nie omówiono szczegółowo znaczenia marszałkowstwa Adama Kazimierza Czartoryskiego na sejmie konwokacyjnym 1764 roku, choć taką próbę podjęli Ludwik Dębicki² i Tadeusz Frączyk³, toteż celem zaprezentowanych rozważań było uzupełnienie tych braków. Niniejszy artykuł został oparty na drugim rozdziale niepublikowanej dysertacji doktorskiej⁴ autorki. Uwzględ-

¹ H. Olszewski, *Wstęp*, [w:] *Marszałkowie sejmów I Rzeczypospolitej*, oprac. W. Sieradzki, J. Kotowicz, J. Walukiewicz-Wolfram, Warszawa 1993, s. 11–12; idem, *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee*, t. 1: *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii (1652–1763)*, Poznań 2002, s. 160–165; A. Stroynowski, *Wpływ marszałków na obrady sejmów stanisławowskich*, [w:] idem, *Wieczory sejmowe. Studia nad dziejami parlamentaryzmu w epoce stanisławowskiej*, Częstochowa 2013, s. 108–109; L.A. Wierzbicki, *Marszałkowie i parlamentarzyści: studia z dziejów sejmu polskiego w XVII wieku*, Warszawa 2014, s. 22.

² L. Dębicki, *Puławy: monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwum książąt Czartoryskich w Krakowie*, t. 1, Lwów 1881.

³ T. Frączyk, *Adam Kazimierz Czartoryski. Biografia literacka na tle przemian ideowych polskiego Oświecenia*, Kraków 2012.

⁴ M. Gonera, *Działalność parlamentarna Adama Kazimierza Czartoryskiego*. Praca doktorska napisana pod kierunkiem naukowym prof. dra hab. A. Stroynowskiego, Częstochowa 2017,

niono sposób kierowania obradami oraz sposoby oratorskiej perswazji. Dodatkowo sporządzono zestawienie statystyczne chwytów retorycznych.

Głównymi źródłami służącymi opracowaniu tematu były diariusze⁵ sejmiku konwokacyjnego 1764 oraz pamiętniki⁶.

Przed objęciem funkcji marszałka na konwokacji 1764 roku Adam Kazimierz dysponował niewielkim doświadczeniem parlamentarnym. Posłował z województwa ruskiego na cztery ostatnie saskie sejmy, tj. w latach: 1758, 1760, 1761 i 1762. Nie miał jednak wówczas zbyt wielu okazji, by móc zaprezentować swoje opinie, gdyż wszystkie wspomniane zgromadzenia parlamentarne zostały zerwane przed ukonstytuowaniem się izby poselskiej⁷.

Celem Familii było przeprowadzenie reform, dlatego wybór marszałka z własnego grona (mimo, iż musiał on dzielić władzę z prymasem), poza zabezpieczeniem innych, zewnętrznych czynników (tzn. zawiązania konfederacji na Litwie, wykorzystania sytuacji międzynarodowej oraz głębokich podziałów politycznych w szeregach opozycji)⁸, był dla Czartoryskich istotny, gdyż pozwalał

(maszynopis w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Długosza w Częstochowie). Autorka planuje opublikowanie kilku artykułów dotyczących oratorstwa sejmowego Adama Kazimierza Czartoryskiego. W przygotowaniu: *Topika wybranych wystąpień sejmowych Adama Kazimierza Czartoryskiego*.

⁵ *Diariusz sejmiku convocationis po śmierci Najjaśniejszego Augusta III Króla Polskiego za Radą Prześwieconego Senatu na dzień 7 miesiąca maja roku 1764 determinowanego* [dalej: *Diariusz sejmiku convocationis*], [w:] *Elity polityczne Polski XVI–XVIII, Diariusze sejmowe 1764 i 1793*, red. J. Wisłocki, Poznań – Kórnik 2000 (1998), BK PAN www.bkpan.poznan.pl; *Diariusz sejmiku convocationis Siedmio-Niedzielnego Warszawskiego Zdania, Mowy, projektu i manifestu w sobie zawierający przez sesje zebrany* [dalej: *Diariusz sejmiku konwokacyjnego 1764*] RP 1764, www.polona.pl [dostęp: 1.12.2017].

⁶ *Czasy Stanisława Augusta przez jednego z posłów Sejmu Czteroletniego spisane*, Poznań 1867; A. Moszczeński, *Pamiętnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Augusta*, Poznań 1867; S. Lubomirski, *Pod władzą księcia Repnina. Ułamki pamiętników i dzienników historycznych*, oprac. i wstępem poprzedził J. Łojek, Wrocław 1971; M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, oprac. R. Królikowski, komentarz Z. Zielińskiej, t. 2, Warszawa 1986; Stanisław August Poniatowski, *Pamiętniki*, oprac. Z. Góralski, t. 3, Warszawa 1995; J. Kitowicz, *Pamiętniki, czyli Historia polska*, tekst oprac. i wstępem poprzedziła P. Matuszewska, komentarz Z. Lewinówny, Warszawa 2009.

⁷ Stanisław August Poniatowski, op. cit., s. 98–99; J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, oprac. R. Pollak, t. 2, Wrocław – Warszawa 2003, s. 668; idem, *Pamiętniki...*, s. 84–85, 105; W. Kriegsseisen, *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej. Geneza i kryzys władzy ustawodawczej*, Warszawa 1995, s. 115, 116; M. Wyszomirska, *Między obroną wolności a napaścią państwa. Rzeczpospolita jako przedmiot polemik politycznych w dobie panowania Augusta III (1734–1763)*, Warszawa 2000, s. 213, 217; H. Olszewski, *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii...*, s. 342; K. Kuras, *Współpracownicy i klienci Augusta Aleksandra Czartoryskiego w czasach saskich*, Kraków 2010, s. 260–263.

⁸ A. Kraushar, *Księżę Repnin a Polska w pierwszym czteroleciu panowania Stanisława Augusta*, t. 1, Warszawa 1910, s. 34–35; H. Schmitt, *Dzieje panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, t. 1, Lwów 1868, s. 205–207; J. Michalski, *Dyplomacja polska w latach 1764–1795*, [w:] *Historia polskiej dyplomacji*, red. Z. Wójcik, t. 2, Warszawa 1982, s. 487–496; M. Czeppe,

na zdobycie i umocnienie przewagi w izbie poselskiej. Wysunięcie kandydatury Adama Kazimierza do tej funkcji było zaplanowane kilka miesięcy przed rozpoczęciem sejmiku. Jej przeforsowanie stało się niemal pewne po opanowaniu przez Familię większości sejmików przedsejmowych, podczas których Adam Kazimierz Czartoryski otrzymał mandat w ziemi lwowskiej (województwo ruskie), gdzie jego ojciec wojewoda ruski August Czartoryski cieszył się największym poparciem⁹.

Zasadniczy okres prac sejmowych

Inauguracja obrad sejmowych nie przebiegała spokojnie. Tamował ją marszałek „starej laski” Adam Małachowski, odmawiając zagajenia pierwszej sesji. Swój sprzeciw tłumaczył otoczeniem miejsca obrad oraz stolicy kordonem wojsk rosyjskich. Przez Andrzeja Mokronowskiego opozycja przedstawiła manifest przeciw sejmowi. Wobec zagrożenia jego zerwania zainterweniowali Adam Kazimierz Czartoryski i Stanisław Lubomirski, poseł sandomierski, decydując się na skuteczne usunięcie przeciwników politycznych siłą¹⁰. W tym samym dniu obrady rozpoczął, wbrew obowiązującym przepisom¹¹, w zastępstwie nieobecnego marszałka „starej laski”, Stanisław Kossowski, poseł sieradzki. Następnie przystąpiono do elekcji marszałka. Jedynym kandydatem był generał ziem podolskich, toteż zdecydowano, iż to on pokieruje pracami sejmowymi. Po

Kamaryla Pana z Dukli: kształtowanie się obozu politycznego Jerzego Augusta Mniszcha 1750–1763, Warszawa 1998, s. 127–130; J. Michalski *Stanisław August Poniatowski*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, (dalej: *PSB*), t. XLI, Warszawa 2002, 612–640; W. Stanek, *Konfederacje generalne koronne w XVIII wieku*, Toruń 1991, s. 33; Z. Zielińska, *Polska w okowach systemu północnego 1763–1766*, Warszawa 2011, s. 121–123; A. Stroynowski, *Emigracyjne opowieści Karola Radziwiłła „Panie Kochanku”*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza. Zeszyty Historyczne” 2010, z. 11, s. 261; M. Gonera, op. cit., s. 35.

⁹ M. Matuszewicz, op. cit., s. 522; T. Szwaciński, *Sejmiki poselskie przed konwokacją 1764 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 2006, nr 1, s. 32; K. Kuras, *Świat współpracowników Augusta A. Czartoryskiego. Problemy badawcze*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim. Kultura, instytucje i struktury społeczne w XVI–XVIII stuleciu*, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2007, s. 164–165.

¹⁰ Sesja I 7 V 1764, *Diariusz sejmiku convocationis*, k. 7; *Czasy Stanisława Augusta...*, s. 9–11; J. Lubomirski, op. cit., s. 7; J. Kitowicz, *Pamiętniki...*, s. 129; W. Grabieński, *Dzieje narodu polskiego*, część 2, Kraków 1898, s. 18; H. Schmitt, op. cit., s. 235–237; Z. Zielińska, *Małachowski Adam*, [w:] *PSB*, t. XIX, Wrocław – Warszawa – Kraków 1971, s. 386–387; E. Rośtorowski, *Mokronowski Andrzej*, [w:] *PSB*, t. XXI, Wrocław 1976, s. 586.

¹¹ Według prawa czynności tej winien dopełnić Roch Kossowski, pierwszy poseł łączycy, B. Krakowski, *Kossowski Roch*, [w:] *PSB*, t. XIV, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968–1969, s. 317–318; idem, *Kossowski Stanisław*, [w:] *ibidem*, s. 320; R. Łaszewski, *Sejm polski w latach 1764–1793. Studium prawnohistoryczne*, Warszawa – Poznań 1973, s. 88; H. Wisner, *Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI–XVII wieku*, Warszawa 1978, s. 146; H. Olszewski, *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii...*, s. 146.

wyborze Adam Kazimierz przystąpił do wypełniania formalności: odebrał łaskę marszałkowską¹², złożył przysięgę, powierzył obowiązki sekretarza sejmowego Jackowi Ogrodzkiemu¹³, wyznaczył delegację¹⁴ do senatu, której zadaniem było powiadomienie prymasa o ukonstytuowaniu się izby poselskiej¹⁵.

Do prerogatyw marszałkowskich należało przemawianie przed audytorium. Pierwszą okazję do tego miał Czartoryski zaraz po desygnacji na to stanowisko. Jego wystąpienie było świadectwem kunsztu oratorskiego. Opisując stan kraju, użył alegorii państwa-łodzi miotanej falami oraz organizmu trawionego licznymi chorobami. Książę podziękował za okazane zaufanie i obiecał nie zawieść słuchaczy oraz ojczyzny. Zaprosił również sejmujących do zgodnej, wytrwałej pracy w procesie reform. Uwypuklił też konieczność należytego gospodarowania czasem, który winien być przeznaczony na ustalenie zasad elekcji. Z szacunkiem i patosem mówił o prymasie Władysławie Łubieńskim – strażniku szlacheckiej wolności i praw kardynalnych. Po zakończeniu przemowy solwował sesję na 9 V 1764 roku¹⁶.

Przejmując kierownictwo nad izbą poselską, Czartoryski był zobowiązany nie tylko do prezentacji programu politycznego Familii i zajmowania stanowiska w kwestiach merytorycznych, ale także do zapewnienia spokoju i ładu w sali sejmowej, by prace przebiegały sprawnie i efektywnie. W trakcie omawianego sejmu książę miał ku temu sposobność niemal codziennie, choć nie zawsze z pozytywnym skutkiem. Umiejętnościami organizacyjnymi wykazał się na posiedzeniach 9 i 10 V 1764 roku, kiedy to zadbał o przestrzeganie *Porządku sejmowania* poprzez kontrolę procedury rugów poselskich oraz ustalenie, iż pożądana

¹² J. Lilejko, *Sejm polski: tradycja – ikonografia – sztuka*, Warszawa 2003, s. 107–108; A. Stroynowski, *Wpływ marszałków...*, s. 115; P. Mielnik, *Łaska marszałkowska jako atrybut urzędu ministerialnego*, „Almanach Historyczny” 2012, t. 14, s. 57–101; eadem, *Łaska marszałkowska w świetle wybranych źródeł ikonograficznych*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” 2015, t. 15, s. 75–94.

¹³ Jacek Ogrodzki, współpracownik Czartoryskich, późniejszy szef gabinetu Stanisława Augusta, M. Rymszyna, *Gabinet Stanisława Augusta*, Warszawa 1962, s. 72; J. Michalski, *Ogrodzki Jacek*, [w:] *PSB*, t. XXIII, Wrocław 1978, s. 648–651; K. Kuras, *Świat współpracowników...*, s. 163; K. Raczyńska, *Jacek Ogrodzki w twórczości Adama Naruszewicza*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2016, t. XV, s. 155–156.

¹⁴ Do senatu podążyli: Michał Bukowski, poseł sanocki, Franciszek Rosciszewski, poseł płocki, Rafał Oskierka, poseł mozyrski. Sesja I 7 V 1764, [w:] *Diariusz sejmiku convocationis*, k. 7.

¹⁵ Ibidem; J. Kitowicz, *Pamiętniki...*, s. 132; L. Dębicki, op. cit., s. 30; H. Waniczkówna, *Czartoryski Adam Kazimierz*, [w:] *PSB*, t. IV, Kraków 1938, s. 251; T. Frączyk, op. cit., s. 161–162; M. Gonera, op. cit., s. 38.

¹⁶ Sesja I 7 V 1764, [w:] *Diariusz sejmiku konwokacyjnego 1764*, s. 9v–11r; W. Kriegsseisen, op. cit., s. 110; J.K. Goliński, *Orator sarmaticus. Mowy sejmowe doby saskiej wobec staropolskiej sztuki oratorskiej*, [w:] *Między Barokiem a Oświeceniem: obyczaje czasów saskich*, red. K. Stasiewicz i S. Achremczyk, Olsztyn 2000, s. 36; J. Poraziński, *Ceremoniał sejmowy w czasach saskich (1697–1763). Zarys problematyki*, [w:] ibidem, s. 31; M. Dawidziak-Kładoczná, *Perswazyjność pierwszych polskich tekstów politycznych na przykładzie wypowiedzi posłów sejmiku 1548 w sprawie ożenku króla*, „Język a Kultura” 2014, t. 24, s. 26.

przez większość posłów dyskusja o warcie marszałkowskiej odbędzie się w izbach połączonych¹⁷. W tym samym dniu rozpoczęto wspólne obrady. Książę wygłosił wówczas kolejną laudację pod adresem prymasa¹⁸.

Prowadzenie wartkiej, merytorycznej debaty wymagało każdorazowego nakreślania przez marszałka w krótkim zagajeniu tematyki obrad, toteż na posiedzeniu 11 V 1764 Czartoryski zaprosił sejmujących do rozmów¹⁹ o wierze katolickiej. Marszałek nie pokazał jednak siły swojego autorytetu, skoro uległ perswazji czartoryszczyków – posłów: wołyńskiego Mikołaja Piaskowskiego, żmudzkiego Mikołaja Chodkiewicza oraz łomżyńskiego Antoniego Glinki, rozpoczynając debatę o warcie marszałkowskiej²⁰. Podobnie postąpił także następnego dnia i na wniosek Józefa Wilczewskiego i Władysława Gurowskiego zainicjował dyskusję o władzy nad wojskiem. Przewodniczył też głosowaniu, w którym zdecydowano o powierzeniu regimentowstwa wojsk koronnych Augustowi Czartoryskiemu²¹. Następnie wraz z prymasem złożyli podpis na konstytucji.

Kolejne sesje wypełnione były dyskusją o sytuacji wewnętrznej kraju. Podjęto działania mające na celu zatwierdzenie powstałej w marcu tego roku konfederacji litewskiej. Generał ziem podolskich nie brał udziału w debatach, ograniczając się tylko do wypełniania procedur. W zagajeniach apelował o jednomyślność, zgodę²², umiejętne wykorzystanie czasu i konstruktywną dyskusję. Na sesji 14 V 1764 wypełnił swój obowiązek i udzielił głosu podsędkowi litewskiemu Weigirtowi. Następnego dnia podpisał konstytucję aprobującą Konfederację Wielkiego Księstwa Litewskiego²³.

¹⁷ Sesja II 9 V 1764, *Diariusz sejmu convocationis*, k. 19; sesja III 10 V 1764, [w:] ibidem, k. 22; sesja II 9 V 1764, [w:] *Diariusz sejmu konwokacyjnego 1764*, 10v–11r.

¹⁸ Sesja III 10 V 1764, [w:] ibidem, 11v–12r.

¹⁹ Taki tok obrad był sprzeczny z interesami Katarzyny II i Fryderyka II, których główny cel stanowiło doprowadzenie do równouprawnienia innowierców. W ten sposób tworzone grono zwolenników polityki państw ościennych, C. Łubieńska, *Sprawa dysydencka 1764–1766*, Warszawa – Kraków 1911, s. 22; W. Konopczyński, *Fryderyk Wielki a Polska*, Poznań 1981, s. 85–86; Z. Zielińska, *Polska w okowach...*, s. 154–155; M. Gonera, op. cit., s. 46.

²⁰ Sesja IV 11 V 1764 [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 29; B. Gembarzewski, *Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od r. 1717 do r. 1831*, Warszawa 1925, s. 25; E. Rostworowski, *Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim*, Warszawa 1957, s. 53.

²¹ Sesja V 12 V 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 32; A. Moszczeński, op. cit., s. 54; J. Kitowicz, *Pamiętniki...*, s. 133; W. Grabiński, op. cit., s. 18; W. Konopczyński, *Czartoryski August*, [w:] *Czartoryscy: trzydzieści sześć życiorysów*, Kraków 1938, s. 70; H. Schmitt, op. cit., s. 263; A. Kraushar, op. cit., s. 53; Z. Zielińska, *Polska w okowach...*, s. 127.

²² Nawoływanie do zgody było typowym zabiegiem i wzorem retorycznym, M. Górka, *Symbole polskiego życia politycznego w Orator Polonus Samuela Wysockiego*, „Roczniki Humanistyczne” 2011, t. LIX, z. 4, s. 66–67.

²³ Sesja VI 14 V 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 36; sesja VI 15 V 1764, [w:] ibidem, k. 48; *Czasy Stanisława Augusta...*, s. 13; H. Schmitt, op. cit., 303; W. Stanek, op. cit., s. 35; Z. Zielińska, *Polska w okowach...*, s. 128.

Równie ważną sprawą była polityka zagraniczna, toteż marszałek zainaugurował na sesji 16 V 1764 w krótkim zagajeniu dyskusję o tytułach²⁴ władców Rosji i Prus. W celu usprawnienia przebiegu negocjacji wspólnie z prymasem nominowali członków delegacji²⁵, których zadaniem było prowadzenie rozmów z ambasadorami: rosyjskim, austriackim i pruskim, oraz prezentacja ustaleń sejmowi²⁶.

Kolejnym sprawdzianem umiejętności Czartoryskiego była sesja następnego dnia. By zachować porządek obrad, stanął wówczas przed koniecznością przekonania biskupów – smoleńskiego Gabriela Wodzińskiego i kujawskiego Antoniego Ostrowskiego – oraz posłów: mściławskiego Ignacego Łopacińskiego i wieluńskiego Wojciecha Męcińskiego – o zasadności zmiany kolejności podejmowanej problematyki, tj. polityki zagranicznej przed kwestiami religijnymi. Książę podkreślił, iż obie kwestie są równie istotne, lecz najpierw należało załatwić tę będącą²⁷ w toku. W ten sposób pokazał siłę swojego autorytetu. Argumenty generała ziem podolskich trafiły do oponentów i rozpoczęto czytanie, a później głosowanie nad projektami o tytułach – cesarskim Katarzyny II i królewskim Fryderyka II. Czartoryski przerwał je jednak, ulegając żądaniom senatorów – wojewody inowrocławskiego i kasztelana kaliskiego Rocha Zbijewskiego – i rozpoczął dyskusję o polityce zagranicznej zakończoną odwołaniem ze służby w Stambule współpracującego z Janem Klemensem Branickim Marcina Stankiewicza²⁸.

Następnego dnia Czartoryski pominął²⁹ zwyczajowe zagajenie i wznowił przerwane poprzedniego dnia *turnum* nad projektem o tytułach władców Rosji i Prus. Poprosił o oddanie głosu posła drohickiego, czartoryszczyka Aleksandra Macieja Ossolińskiego. Poseł zagłosował, sugerując jednocześnie zmianę tematyki³⁰ obrad i podjęcie dyskusji o wierze katolickiej, do czego marszałek po uzyskaniu zgody sejmujących przychylił się. Generał ziem podolskich nie wykazał

²⁴ Projekt był sporny, gdyż wiązał się z żądaniem inkorporacji niektórych terenów przez państwa ościenne, tzn. Polskiej Rusi, których przejęciem zainteresowana była Rosja, oraz Prus Królewskich, na które chrapkę miały Prusy, Z. Zielińska, *Polska w okowach...*, 130–131.

²⁵ Składy poszczególnych delegacji: *Volumina Legum*, (dalej: VL). *Przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782*, t. VII, Petersburg 1860, s. 15–16.

²⁶ Sesja VII 16 V 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 52–53; *Czasy Stanisława Augusta...*, s. 14.

²⁷ Podjęcie debaty o tytułach władców Rosji i Prus zapowiadał prymas, solwując sesję poprzedniego dnia. Hierarcha podawał następującą kolejność omawianych spraw: kwestie religijne, tytuły, sesja VII 16 V 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 96.

²⁸ Sesja IX 17 V 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 71; M. Czeppe, *Na tropach błędnego rycerza. Poselstwo Marcina Stankiewicza do Turcji w latach 1763–1765*, „Kwartalnik Historyczny” 2004, z. 3, s. 89–101; Z. Zielińska, *Polska w okowach...*, s. 132; M. Gonera, op. cit., s. 48.

²⁹ W diariuszu umieszczono tylko lakoniczne streszczenie tegoż zagajenia, M. Dawidziak-Kładoczna, *Językowe aspekty kultury politycznej Sejmu Wielkiego*, Częstochowa 2012, s. 38.

³⁰ To jeden z ważnych chwytów erystycznych mających na celu pozyskanie audytorium, A. Schopenhauer, *Erystyka, czyli o sztuce prowadzenia sporów*, Warszawa 1973; A. Burzyńska-Daca, *Retoryka argumentacji*, [w:] *Retoryka*, red. A. Burzyńska-Daca, M. Barłowska, P. Wilczek, Warszawa 2009, s. 68–69.

się stanowczością, ale kalkulacją polityczną, gdyż takie rozwiązanie leżało w interesie Familii. W tym dniu przez aklamację przyjęto konstytucję: *Ubezpieczenie wiary katolickiej*³¹.

Kolejne posiedzenie sejmowe rozpoczęło, opuszczając typowe zagajenie Czartoryskiego. W celu zaoszczędzenia czasu marszałek zaproponował zakończenie dyskusji nad projektem *Bezpieczeństwo zewnętrzne* i skierował do audytorium pytanie o zgodę na jego podpisanie. Nie uzyskał jej od razu, spełnił natomiast życzenie sejmujących, zarządzając ponowną jego lekturę. Po jej zakończeniu projekt zaaprobowano. Zwlekano jednak celowo z podpisaniem, oczekując na zakończenie sporów w kwestii tytułów³². Marszałek nie poradził sobie z rozprężeniem w sali sejmowej spowodowanym natłokiem spraw³³, wobec czego zainterweniował prymas, uspokajając posłów, iż wszystkie proponowane przez nich tematy zostaną podjęte w poniedziałek. Tymczasem proponował dyskusję o warunkach elekcji, na co wyrażono zgodę i odczytano projekt³⁴.

W zagajeniu kolejnej sesji dwa dni później marszałek ponownie zapytał o zgodę na podpisanie projektu: *Bezpieczeństwo wewnętrzne*. Sprzeciw zgłosił bowiem biskup kijowski Józef Andrzej Załuski, domagając się prezentacji przebiegu negocjacji z przedstawicielami obcych dworów. Wobec aprobaty posłów i senatorów, przeczytano projekt³⁵. Następnie Adam Kazimierz podpisał konstytucję *Porządek elekcji*³⁶.

Otwierając następne posiedzenie, Czartoryski krótko zasugerował tematykę sesji. Według marszałka należało zająć się uregulowaniem liczby mandatów poselskich w Prusach Królewskich³⁷. Nie było głosów sprzeciwu i projekt przeczytano³⁸. Czartoryski stanął przed koniecznością merytorycznego uporządkowania obrad. Próbuąc zakończyć spory dotyczące alternaty³⁹ sejmowej, marszałek

³¹ Sesja X 18 V 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 71–72; *Czasy Stanisława Augusta...*, s. 14; VL, t. VII, s. 8; A. Kraushar, op. cit., s. 54; C. Łubieńska, op. cit., s. 22; H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Ossoliński Aleksander*, [w:] *PSB*, t. XXIV, Wrocław 1979, s. 388–390; Z. Zielińska, *Polska w okowach...*, s. 155–156. Jej uchwalenie zablokowało równouprawnienie inowierców i przywrócenie im utraconych w 1736 roku praw politycznych.

³² Sesja XI 19 V 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 78–79.

³³ Domagano się omówienia następujących spraw: reorganizacji Trybunału Koronnego, rozliczenia następców zmarłych podskarbich (Michał Paweł Mostowski, wojewoda pomorski, Franciszek Rzewuski, poseł halicki) reformy sejmowania i sejmikowania (Roch Zbijewski, kasztelan kaliski), poprzez likwidację *liberum veto*, ibidem, k. 135.

³⁴ Ibidem, k. 136–137.

³⁵ Sesja XII 21 V 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 148.

³⁶ Ibidem, k. 149; VL, t. VII, s. 12.

³⁷ Zawartość merytoryczną projektu omawia Marzena Gonera, op. cit., s. 49. Tam literatura.

³⁸ Opozycyjne stanowisko przedstawili Antoni Glinka – poseł łomżyński, oraz Stanisław Kosowski – poseł brzesko-kujawski. Posłowie najpierw proponowali omówienie spraw skarbowych, co zapowiedział wcześniej prymas, sesja XII 21 V 1764 [w:] ibidem, k. 157.

³⁹ O przestrzeganie alternaty sejmowej i zawarowanie wyboru marszałka sejmu elekcyjnego z Wielkiego Księstwa Litewskiego domagali się posłowie wileński Antoni Horain oraz brzesko-litewski Seweryn Wysłouch, ibidem, k. 160–161.

zwrócił się do sejmujących z pytaniem o zgodę na zatwierdzenie projektu w kwestii miejsca wyboru króla oraz podjęcia decyzji, skąd ma pochodzić marszałek przyszłego sejmiku. Obie konstytucje zostały przyjęte⁴⁰.

Kierownictwo obrad sejmowych wiązało się z przewodnictwem i udziałem w głosowaniach. Czartoryski kontrolował w tym dniu przebieg *turnum* w kwestii ordynacji ziem pruskich. Sam także go poparł. Wotowanie zakończyło się sukcesem Familii, gdyż większością głosów⁴¹ zdecydowano o jego przyjęciu.

W trakcie kolejnych sesji Czartoryski nie wykazał się dużą aktywnością, gdyż poza zwyczajowymi zagajeniami, w których jak dotąd zachęcał słuchaczy do wytężonej pracy, merytorycznej dyskusji i właściwego wykorzystania czasu⁴² (sesje XIV i XV 23 V XVI 24 V 1764, XVII 26 V 1764), nie brał udziału w debatach. Wypełniał jedynie nakazane prawem czynności, kierując dyskusją, zatwierdzając konstytucje, wyznaczając składy deputacji. Na posiedzeniu 23 V 1764 roku zaprowadził ład w sali sejmowej. Zręcznie zakończył bezprzedmiotową dyskusję zainicjowaną przez posła żmudzkiego Mikołaja Chodkiewicza o stroju monarchy. Zapewnił, że w *pactach conventach* znajdują się odpowiednie zapisy w tej sprawie (faktycznie jednak żadnych regulacji nie umieszczono)⁴³. Podobnie postąpił na kolejnej sesji, uciszając wszelkie rozmowy w celu przejścia do wyznaczenia składu deputacji do ułożenia *pactów conventów*⁴⁴. Na sesji 24 V 1764 nominował członków deputacji⁴⁵ żup solnych⁴⁶ i podpisał konstytucję nakazującą wybór króla Polaka-katolika⁴⁷. Dzień później marszałek i prymas podpisali, przyjętą przez aklamację, konstytucję dotyczącą budowy i kosztów⁴⁸.

⁴⁰ Zdecydowano, iż obradami sejmiku elekcyjnego pokieruje przedstawiciel Wielkiego Księstwa Litewskiego, ibidem, k. 161; A. Moszczeński, op. cit., s. 55.

⁴¹ Projekt poparło 23 senatorów i niemal wszyscy posłowie z wyjątkiem jednego o niezidentyfikowanych personaliach. Na jego przyjęcie nie wyraziło zgody 4 członków senatu, ibidem, k. 161; M. Gonera, op. cit., s. 49.

⁴² M. Dawidziak-Kładoczna, *Językowe aspekty...*, s. 91–93.

⁴³ VL, t. VII, s. 97–102.

⁴⁴ Sesja XIV 23 V 1764, [w:] *Diariusz sejmiku convocationis*, k. 174; sesja XV 24 V 1764, [w:] ibidem, k. 195; J. Michalski, *Sarmatyzm a europeizacja Polski w XVIII wieku*, [w:] idem, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. 2: *Ideologia, nauka, historiografia*, Warszawa 2007, s. 26–27; T. Frączyk, op. cit., s. 78.

⁴⁵ Skład deputacji: VL, t. VII, s. 15.

⁴⁶ Sesja XV 24 V 1764 [w:] *Diariusz sejmiku convocationis*, k. 183.

⁴⁷ Ibidem, k. 185; A. Moszczeński, op. cit., s. 55.

⁴⁸ Według tegoż projektu odrębna taryfa opłat miała obowiązywać ludzi, zwierzęta i statki. W czasie dyskusji na ten temat przewagę nad marszałkiem miał prymas. Posłowie, licząc się z autorytetem duchownego, jednogłośnie zgodzili się, by budowany most na stałe poprawiał komunikację w kraju. Było to istotne, ponieważ w stolicy brakowało brukowanych ulic i mostów, sesja XV 24 V 1764, sesja XVI 25 V 1764, [w:] *Diariusz sejmiku convocationis*, k. 187, 199; A. Bardecka, I. Tarnau, *Życie codzienne w Warszawie okresu Oświecenia*, Warszawa 1969, s. 65; M. Gonera, *Życie codzienne posła w epoce stanisławowskiej*, [w:] *Między prawdą a wątpliwością. W poszukiwaniu obrazu przeszłości*, red. R. Majzner i Ł. Cholewiński, Częstochowa 2014, s. 125.

przejazdu przez most na elekcję⁴⁹. Sygnowano również te dotyczące się trybu⁵⁰ wyborów króla oraz terminu⁵¹ rozliczania podskarbich. Następnego dnia zatwierdzono dekrety sądów kapturowych⁵².

Na posiedzeniu sejmowym 26 V 1764 Czartoryski i prymas stanęli kolejny raz na straży porządku obrad. Próbowali go zakłócić posłowie sochaczewscy, krakowscy oraz Wojciech Męciński – poseł wieluński, którzy wstali z miejsc i chcieli przechwycić podpisaną wcześniej konstytucję o sądownictwie okresu bezkrólewia. Marszałek nakazał im powrót do ław poselskich⁵³. Uspokoił również Stanisława Poniatowskiego dopominającego się wznowienia rozpoczętej 23 V 1764 dyskusji o *liberum veto*, przypominając, iż projekt nie został jeszcze ukończony⁵⁴.

Kolejna sesja – 28 V 1764 – rozpoczęła się z opóźnieniem⁵⁵, późnym popołudniem, toteż dla zaoszczędzenia czasu pominięto zwyczajowe zagajenie i rozpoczęto debatę o sposobie rozliczenia podskarbich (całościowej weryfikacji ich działalności finansowej bądź w formie ryczałtu). Miano również zdecydować, czy należy zobowiązać urzędników skarbowych do składania przysięgi. Księżę marszałek nie uczestniczył w merytorycznej dyskusji. Debatę⁵⁶ w tej sprawie, wymierzoną przeciwko podskarbiemu wielkiemu koronnemu Teodorowi Wesselowi, zakończono głosowaniem, którego przebieg Czartoryski kontrolował wspólnie z prymasem Władysławem Łubieńskim. Generał ziem podolskich próbował rozwiązać wątpliwości wojewody pomorskiego Michała Pawła Mostowskiego w tej kwestii. Zaproponował ponowne przeczytanie projektu⁵⁷. W tym dniu swój głos oddali biskupi senatorowie oraz wojewodowie. Z racji późnej pory przerwano *turnum* poselskie. Dokończono je następnego dnia, poczynając od województwa smoleńskiego, do czego wezwał marszałek w krótkim zagajeniu. Wotowanie⁵⁸ przebiegało bez przeszkód. W jego trakcie zdecydowano o zobo-

⁴⁹ Sesja XVI 25 V 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 187.

⁵⁰ Projekt był powtórzeniem dotychczasowych zasad elekcji. Ogłoszenie wyboru monarchy miało być poprzedzone trzykrotnym pytaniem szlachty o zgodę. Ponadto zobowiązano elekta do zatwierdzenia *pactów conventów*, ibidem, k. 202.

⁵¹ Według niego weryfikacja rachunków skarbowych miała nastąpić na kolejnym sejmie. Ostatecznie miała miejsce w roku 1766, ibidem, k. 204–205.

⁵² Sesja XVII 26 V 1764, [w:] ibidem, k. 218; Z. Zielińska, *Polska w okowach...*, s. 144–145.

⁵³ Sesja XVIII 26 V 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 228.

⁵⁴ Ibidem, k. 230.

⁵⁵ Opóźnienie było spowodowane oczekiwaniem na przybycie podskarbiego wielkiego koronnego Teodora Wessla, sesja XVIII 28 V 1764, [w:] ibidem, k. 237.

⁵⁶ Najbardziej aktywnymi w czasie dyskusji byli biskupi: wileński Ignacy Massalski, chełmiński Ignacy Bajer, płocki Hieronim Antoni Szeptycki oraz wojewoda podlaski Bernard Gozdzi. Była ona związana z obowiązkiem i przywilejem wotowania, ibidem, k. 253; H. Olszewski, *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii...*, s. 253.

⁵⁷ Sesja XVIII 28 V 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 235; Z. Zielińska, *Polska w okowach...*, s. 146.

⁵⁸ W trakcie wotowania za rozliczeniem z każdej złotówki głosowało 14 senatorów. Przeciwnych było 12. Za dokładnym rozliczeniem działalności podskarbich opowiedziało się 32 posłów.

wiązaniu podskarbich do sumarycznej prezentacji rachunków. Tuż przed zakończeniem posiedzenia Czartoryski poinformował sejmujących o otrzymanych liściach od Ernesta Birona. Wyzaczył kolejną sesję na 30 V 1764⁵⁹.

Następne posiedzenie rozpoczęło krótkie zagajenie marszałka sejmowego, w którym Czartoryski skarżył się na wielość niezłatwionych spraw i dobiegający końca⁶⁰ okres prac sejmowych. Nawiązał też do zapowiedzi z poprzedniego spotkania i poprosił Jacka Ogrodzkiego o prezentację korespondencji księcia kurlandzkiego. Zapobiegł zakłóceniu przebiegu lektury, do czego dążył Antoni Glinka, poseł łomżyński, domagający się kontynuacji debaty skarbowej. Książę Czartoryski zapewnił go, iż temat zostanie podjęty w najbliższy poniedziałek. Po tej obietnicy parlamentarzysta odstąpił od swoich żądań i sekretarz zapoznał sejmujących z treścią listów. Generał ziem podolskich przewodniczył poselskiemu głosowaniu w tej sprawie. Podpisał również konstytucję legalizującą panowanie Ernesta Birona w Kurlandii⁶¹.

Kolejna sesja, 1 VI 1764, rozpoczęła się bez zwyczajowego, marszałkowskiego zagajenia. Autor diariusza krótko podał jej problematykę. Zgodnie z deklaracjami Czartoryskiego zajęto się sprawami skarbowymi. Marszałek nie brał udziału w dyskusji. Zarządził natomiast czytanie projektu wyznaczającego skład komisji weryfikującej działalność podskarbich. Następnie lakonicznie podsumował debatę, pytając o zgodę na zatwierdzenie zgłoszonych poprawek, według których następcy podskarbich – Jana Kantego Moszyńskiego i Stanisława Grabowskiego – mieli rozliczać się *ex asse*⁶². Otrzymał zgodę i wspólnie z pryma-

Oponowało 91. Większością głosów zdecydowano też o tym, że podskarbiowie nie muszą składać przysięgi, sesja XIX 29 V 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 262; sesja XIX 29 V 1764, [w:] *Diariusz sejmu konwokacyjnego 1764*, 53v–54r; M. Gonera, *Działalność...*, s. 55.

⁵⁹ Sesja XIX 29 V 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 262.

⁶⁰ Powodem pośpiechu był zdaniem marszałka zbliżający się termin sejmików relacyjnych, podczas których posłowie winni złożyć sprawozdanie z dokonań sejmu konwokacyjnego. Termin sejmików relacyjnych przypadał 9 VII 1764. Ostatecznie z racji przedłużających się prac sejmowych na sesji 19 VI 1764, ustalono, iż odbędą się one 23 VII 1764, sesja XX 30 V 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 270; sesja XXXIV 19 VI 1764, [w:] *ibidem*, k. 542.

⁶¹ Takie rozwiązanie było zgodne z intencjami Katarzyny II i Czartoryskich. Było to możliwe, gdyż w czasie bezkrólewia zmarł główny konkurent Birona do korony kurlandzkiej syn Augusta III Fryderyk Chrystian, *ibidem*, k. 270; *Czasy Stanisława Augusta...*, s. 13; K. Waliszewski, *Katarzyna II*, Poznań 1929, s. 242–243; W. Serczyk, *Katarzyna II, carowa Rosji*, Warszawa 1962, s. 162; M. Gonera, *Działalność...*, s. 54–55.

⁶² W trakcie rządów Augusta II Mocnego podskarbi Moszyński dokonywał licznych nadużyć finansowych. Z racji niedochodzenia sejmów za panowania Augusta III nie przedstawiono rachunków skarbowych sejmowi. Wskazany sposób weryfikacji stanu skarbu był zgodny z prawem, R. Rybarski, *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1938, s. 31; A. Link-Lenczowski, *Moszyński Jan Kąty*, [w:] *PSB*, t. XXII, Wrocław 1977, s. 119; Z. Zielińska, *Polska w okowach...*, s. 146; M. Woźnicki, *Reformy cel i podatków w Rzeczypospolitej w latach 1764–1766*, „*Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska*” 2014, t. LXIX, z. 1–2, s. 153–154.

sem uchwałę podpisał⁶³. W tym dniu był też moderatorem dyskusji nad projektem *Warunek miast litewskich*⁶⁴. Z uwagi na niemożność natychmiastowego osiągnięcia porozumienia trafił on do deliberacji. Marszałek zaś podpisał konstytucję o dekretach trybunalskich⁶⁵.

W zagajeniu kolejnego posiedzenia, następnego dnia Czartoryski wznowił debatę skarbową. By usprawnić jej przebieg, marszałek zapytał audytorium o zgodę na podpisanie projektów oczekujących na decyzje. Nakreślony przez księcia porządek zmienił prymas Władysław Łubieński, proponując najpierw zamienić w prawo diskutowany w ubiegłym miesiącu projekt o tytułach. Hierarcha uzyskał aprobatę sejmujących i po ponownej ich lekturze zostały podpisane przez niego i marszałka. W tym dniu Czartoryski ustąpił mu pola w dyskusji o finansach państwa⁶⁶.

Rozpoczynając posiedzenie sejmowe dwa dni później, marszałek sejmowy ponownie zaapelował o merytoryczną debatę o sprawach skarbowych. Swoje stanowisko argumentował upływającym czasem. Działął również w interesie całej Familii, której zależało na rychłym wprowadzeniu w życie projektu o *Porządku sejmowania*⁶⁷, przedstawionego w tym dniu przez stronnika Czartoryskich, posła halickiego Tadeusza Dzieduszyckiego, dlatego też poprosił o jego przeczytanie, co nastąpiło. *Porządek* został zaakceptowany, toteż marszałek i prymas prawo podpisali⁶⁸. Generał ziem podolskich stanął na wysokości zadania i zapobiegł wprowadzeniu w nim zmian⁶⁹ proponowanych przez Tomasza Wawrzeckiego, posła braclawskiego, co tłumaczył koniecznością przestrzegania prawa. Jego stanowisko podzielili wszyscy sejmujący i opozycjonista ustąpił⁷⁰. W tym dniu marszałek i prymas podpisali również konstytucję o Komisji Skarbowej Koronnej⁷¹.

⁶³ Sesja XXI 1 VI 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 287.

⁶⁴ Projekt dotyczył miast: Wilna, Kowna, Nowogródka, Mińska, Witebska. Regulował ceny wynajmu kwater oraz likwidował władzę starostów. Dzięki jego wprowadzeniu w miastach miał zapanować spokój, gdyż zlikwidowano zajazdy, ibidem, k. 298; J. Kitowicz, *Pamiętniki...*, s. 140; T. Korzon, *Odrodzenie w upadku. Wybór pism historycznych*, oprac. i wstępem poprzedzili M.H. Serejski i W. Grabski, Warszawa 1975, s. 195.

⁶⁵ Sesja XXI 1 VI 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 304, 310; M. Gonera, *Działalność...*, s. 58.

⁶⁶ W tym dniu przeczytano projekty dotyczące cel prywatnych, handlu z wolnym miastem Gdańskim oraz pogłównego żydowskiego, Sesja XXII 2 VI 1764, [w:] ibidem, k. 305, 309, 315–316, 331.

⁶⁷ Zawartość merytoryczną projektu omawia Marzena Gonera, *Działalność...*, s. 57. Tam literatura.

⁶⁸ Sesja XXIII 4 VI 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 333–336.

⁶⁹ Poseł braclawski był rzecznikiem utrzymania *liberum veto*. Tomasz Wawrzecki nie zdążył zaprezentować swojego stanowiska, gdyż nie pozwolili mu na to pozostali posłowie. Marszałek bowiem nie miał takiego prawa. Ibidem, k.337.

⁷⁰ Ibidem, k. 338.

⁷¹ Ibidem, k. 340; VL. t. 7, s. 25; J. Kitowicz, *Pamiętniki...*, s. 139; Z. Zielińska, *Polska w okowach...*, s. 148; M. Gonera, *Działalność...*, s. 58.

W kolejnych dwóch zagajeniach (sesje XXIV i XXV 5 i 6 VI 1764) Adam Kazimierz znowu uczulił posłów i senatorów na upływający czas, zachęcając do wydajniejszej pracy. Nie udało mu się do końca sesji pełnić roli koordynatora dyskusji, gdyż pomimo udzielenia na posiedzeniu 5 VI 1764 głosu Janowi Szadurskiemu, posłowi inflanckiemu, Władysław Łubieński zarządził lekturę projektu o księstwie inflanckim⁷². Udział Czartoryskiego w posiedzeniu był znikomy. Książę podpisał jedynie konstytucję⁷³ o cle generalnym, kwarcie sprawiedliwej i pogłównym żydowskim (poprzedzonym głosowaniem kontrolowanym przez marszałka)⁷⁴. Dzień później zamieniono w prawo projekt *Warunek miast litewskich*⁷⁵.

Na kolejnym posiedzeniu Czartoryski częściowo nadał ton obradom. Wypełniał wprawdzie tylko to, co nakazywała procedura, tzn. udzielił głosu Franciszkowi Walknowskiemu, posłowi poznańskiemu, ale także ze stanowczością i determinacją bronił porządku na sali sejmowej, zamykając wszystkie dysputy, by parlamentarzysta mógł dokończyć swoją kwestię⁷⁶.

W trakcie następnych posiedzeń sejmowych (od 8 do 15 VI 1764, sesje XXVII–XXXII) zintensyfikowano prace nad realizacją planu naprawczego. W zagajeniach sesji Czartoryski podsumowywał dotychczasowe osiągnięcia sejmu, prosił o Boże błogosławieństwo na czas dalszych prac, apelował o konstruktywną debatę. Każdorazowo podawał tematykę posiedzenia⁷⁷. Wypełniał swoje obowiązki – kontrolował przebieg dyskusji, udzielał głosu posłom. Potrafił również przyjąć zdecydowaną postawę i zakończyć zbyt długie debaty o Komisji Skarbowej Litewskiej. Wprawdzie żadnemu posłowi⁷⁸ nie odmówił wypowiedzenia się w tej sprawie, ale stanowczo oznajmił, iż nie będzie już przyj-

⁷² Projekt realizował interesy prywatne. Szadurskiemu chodziło o uregulowanie osobistej sytuacji majątkowej po utracie części odziedziczonych dóbr znajdujących się w Prusach Książęcych, Sesja XXIV 5 VI 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 347; A. Haratym, *Szadurski Jan*, [w:] *PSB*, t. XLVI, Wrocław 2009–2010, s. 390.

⁷³ Zawartość merytoryczną projektów omawia Marzena Gonera, *Działalność...*, s. 60–61. Tam literatura.

⁷⁴ Sesja XXIV 5 VI 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 358–359; W. Konopczyński, *Fryderyk Wielki...*, s. 100; Z. Zielińska, *Polska w okowach...*, s. 155.

⁷⁵ Sesja XXV 6 VI 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 372.

⁷⁶ Sesja XXVI 7 VI 1764, [w:] *ibidem*, 388–390.

⁷⁷ Sesja XXVII 8 VI 1764, [w:] *ibidem*, k. 407; sesja XXVIII 9 VI 1764, [w:] *ibidem*, k. 424; sesja XXIX 9 VI 1764, [w:] *ibidem*, k. 440; sesja XXX 14 VI 1764, [w:] *ibidem*, k. 461; sesja XXXI 15 VI 1764, [w:] *ibidem*, k. 484; M. Górka, op. cit., s. 67; M. Dawidziak-Kładoczn, *Bóg w argumentacji Sejmu Wielkiego*, [w:] *W poszukiwaniu prawdy – chrześcijańska Europa – między wiarą a polityką*, red. U. Cierniak, A. Szyndler, Częstochowa 2010, s. 295–305; eadem, *Językowe aspekty...*, s. 99; A. Stroynowski, *Wpływ marszałków...*, s. 115.

⁷⁸ Dużą aktywność w tej debacie przejawiali, co zrozumiale, przedstawiciele Wielkiego Księstwa Litewskiego: Józef Sosnowski oraz Seweryn Wysłouch, posłowie brzesko-litewscy, Dominik Bystry, poseł zakroczymski, Konstanty Jeleński, poseł mozyrski, sesja XXVII 8 VI 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 415.

mował w tym dniu zgłoszeń do dyskusji. Zapytał o zgodę na zatwierdzenie konstytucji w tej kwestii. Gdy ją otrzymał, podpisał projekt⁷⁹.

Znacznie gorzej Czartoryski poradził sobie na dwóch kolejnych sesjach 9 i 13 VI 1764, kiedy to omawiano kwestię powołania do życia Komisji Wojskowych – Koronnej i Litewskiej. Marszałek i prymas oraz inni zwolennicy polityki Czartoryskich, m.in. Andrzej Zamoyski, wojewoda inowrocławski, Stanisław Poniatowski, poseł warszawski, Stanisław Lubomirski, poseł sandomierski, Stanisław Małachowski, poseł krakowski, Wojciech Mięciński, poseł wieluński, Leon Kuczyński, poseł mielnicki – starali się bezskutecznie przekonać biskupa wileńskiego (obawiającego się utraty uprawnień swojego ojca hetmana wielkiego litewskiego Michała Massalskiego) Ignacego Massalskiego do akceptacji projektu, powołującego do życia Komisję Wojskową Litewską. W związku z odmową i demonstracyjnym wyjściem senatora z sali posiedzeń, zatwierdzono jedynie przyjętą przez aklamację konstytucję o Komisji Wojskowej Koronnej⁸⁰. Marszałek oddał prymasowi inicjatywę i ten pokierował dyskusją o reformie sądu asesorskiego⁸¹.

Na następnych sesjach 14 i 15 VI 1764 omawiano zmiany w funkcjonowaniu Trybunału Koronnego. Adam Kazimierz taktycznie nie brał udziału w dyskusji⁸². Wykonywał swoje obowiązki, z pomocą ojca i stryja moderował debatę, udzielał głosu posłom i przewodniczył *turnum*⁸³, w którym zdecydowano o wprowadzeniu *pluralite votarum* w czasie elekcji deputatów. Podpisał również konstytucję o podziale Trybunału Koronnego na Małopolski i Wielkopolski⁸⁴.

⁷⁹ Ibidem, k. 416; S. Lubomirski, op. cit., s. 7; J. Kitowicz, *Pamiętniki...*, s. 139–140; A. Kraushar, op. cit., s. 54; T. Kassabuła, *Ignacy Massalski. Biskup wileński*, Lublin 1998, s. 56–60; Z. Zielińska, *Polska w okowach...*, s. 144–145.

⁸⁰ Sesja XXVIII 9 VI 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 437; sesja XXIX 13 VI 1764, [w:] ibidem, k. 442; S. Lubomirski, op. cit., s. 10; J. Kitowicz, *Pamiętniki...*, s. 139–140; A. Kraushar, op. cit., s. 54; Z. Zielińska, *Polska w okowach...*, s. 146–147.

⁸¹ O zainicjowanie dyskusji na ten temat apelował do marszałka sejmowego Józef Sosnowski, poseł brzesko-litewski. Aktywnymi uczestnikami debaty byli zwolennicy polityki Czartoryskich: Jacek Małachowski, poseł sieradzki, jego brat, poseł krakowski Stanisław Małachowski, autor omawianego projektu, kanclerz wielki litewski Michał Fryderyk Czartoryski, Mikołaj Piaskowski, poseł wołyński, sesja XXIX 13 VI 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 240–244.

⁸² Najbardziej gorliwymi zwolennikami wprowadzenia większości głosów na sejmikach deputackich byli: Mikołaj Piaskowski, poseł wołyński oraz Józef Wilczewski, poseł wiski, który radził rozszerzyć reformę na wszystkie sejmiki, by zapobiec ich zrywaniu, sesja XXX 14 VI 1764, [w:] ibidem, k. 250–254.

⁸³ Za zamianą w prawo rzeczzonego projektu opowiedziało się 23 senatorów i 78 posłów. Oponowało 6 senatorów i 44 posłów, sesja XXX 14 VI 1764, [w:] ibidem, k. 257; J. Michalski, *Reforma sądownictwa na sejmie konwokacyjnym*, [w:] *Między wielką polityką a szlacheckim partykularzem. Studia z dziejów nowożytnej Europy. Studia ku czci profesora Jacka Staszewskiego*, Toruń 1991, s. 303–305.

⁸⁴ Sesja XXX 14 VI 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 245; sesja XXXI 15 VI 1764, [w:] ibidem, k. 300; J. Michalski, *Reforma sądownictwa...*, s. 303–305; W. Bednaruk, *Trybunał Koronny. Szlachecki sąd najwyższy w latach 1578–1794*, Lublin 2008, s. 133.

Końcowe posiedzenia 16–20 VI 1764 minęły Czartoryskiemu na wypełnianiu procedur. Autor diariusza streścił zagajenie. Na sesji 16 VI 1764 rozpoczęto prezentację projektów opracowanych na sesjach prowincjonalnych. Marszałek udzielił głosu posłowi inflanckiemu Janowi Szadurskiemu. Przebieg dyskusji próbował zakłócić poseł łomżyński Antoni Glinka, proponując debatę nad postulatami zawartymi w instrukcjach poselskich. Marszałek sejmowy, ponaglany przez prymasa, zapewnił posła, iż rozmowy na ten temat rozpoczną się po zakończeniu teraźniejszej czynności. Interwencje Czartoryskiego i Łubieńskiego odniosły pożądaný skutek, a Szadurski zakończył mowę⁸⁵. Adam Kazimierz równie dobrze poradził sobie na następnym posiedzeniu 18 VI 1764. Solwując sesję, zakończył na jakiś czas długotrwałą, burzliwą dyskusję na temat zmiany miejsca koronacji królewskiej⁸⁶. W tym dniu podpisał także konstytucję zabezpieczającą dochody skarbowe do czasu wyboru króla⁸⁷.

Autor diariusza pominął treść marszałkowskiego zagajenia 19 VI 1764. Podano informację, iż tematem posiedzenia były sprawy skarbowe, tzn. termin rozliczania podskarbach⁸⁸. Temat dyskusji zmienił poseł brzesko-kujawski Dyzma Trzebicki, prosząc o przyznanie „nagrody” marszałkowi sejmowemu. Poparł go wojewoda pomorski Michał Paweł Mostowski. Adam Kazimierz odmówił jej przyjęcia. Swoje stanowisko argumentował pustkami w skarbie⁸⁹. Czartoryski podpisał konstytucję o soli suchedniowej⁹⁰.

W krótkim zagajeniu następnego dnia⁹¹ książę zaprosił do dyskusji o miejscu koronacji, pytając o zgodę na postawiony przez posłów krakowskich warunek. Został zaakceptowany i podpisany⁹². Zaakceptowano też projekt o rozliczaniu podskarbach. Następnie czytano wszystkie konstytucje.

Działalność marszałkowska Czartoryskiego była nierozzerwalnie związana z oratorstwem. Stanowiło ono środek perswazji i książęcy atut. Zdolności kra-

⁸⁵ Sesja XXXII 16 VI 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 508.

⁸⁶ Projekt w tej sprawie zgłosił w tym dniu niezidentyfikowany poseł różański. Według niego najbliższa koronacja królewska winna zostać przeniesiona z Krakowa do Warszawy z racji koniecznego dokonania gruntownego remontu Zamku Królewskiego. Przeciwno takiemu rozwiązaniu protestowali, co zrozumiałe, wszyscy posłowie krakowscy. Skutecznie zablokowali oni czasowo dyskusję na ten temat, proponując powrót do prezentacji postulatów instrukcji, ibidem, k. 517; sesja XXXIII 18 VI 1764, [w:] ibidem, k. 525; M. Gonera, *Działalność...*, s. 68.

⁸⁷ Sesja XXXIII 18 VI 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 527; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za panowania Stanisława Augusta. Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, t. III, Kraków – Warszawa 1897, s. 7.

⁸⁸ Sesja XXXIV 19 VI 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 550.

⁸⁹ Michał Paweł Mostowski proponował podwyższenie nagrody z 60 000 do 70 000, ibidem, k. 552; R. Łaszewski, op. cit., s. 83; M. Gonera, *Działalność...*, s. 67.

⁹⁰ Projekt regulował cenę tego artykułu. Wynosiła ona 16 złp za beczkę, ibidem, k. 553.

⁹¹ W *Volumina Legum* brak daty dziennej przyjęcia konstytucji, VL, t. VII, s. 58–59; M. Gonera, *Działalność...*, s. 66.

⁹² Na poprzedniej sesji posłowie krakowscy zażądali, by najbliższy sejm nadzwyczajny odbył się w Krakowie, sesja XXXIV 19 VI 1764, [w:] *Diariusz sejmu convocationis*, k. 547; sesja XXXV 20 VI 1764, [w:] ibidem, k. 555.

somówcze zaprezentował w popisowej mowie na zakończenie sejmku. Schlebując sejmującym, podziękował za współpracę i omówił dorobek kończącego się zgromadzenia parlamentarnego. Mowa odznaczała się nagromadzeniem pytań retorycznych. W tym dniu zawiązano również Konfederację Generalną⁹³.

Podsumowanie

Kończąc powyższe rozważania, należy zaznaczyć, iż marszałkowstwo sejmku konwokacyjnego stanowiło ważny etap w karierze politycznej Adama Kazimierza Czartoryskiego. Pozwoliło mu w praktyce przyjrzeć się mechanizmom i uwarunkowaniom życia publicznego oraz reakcjom grona poselskiego. Generał ziem podolskich nie miał ambicji politycznych, toteż nie zabiegał o przewodnictwo obrad sejmowych. Marszałkując, spełnił życzenie rodziny. By wyeliminować opozycję, na pierwszej sesji wraz ze szwagrem Stanisławem Lubomirskim, uciekł się do przemocy. Działal w porozumieniu z prymasem Władysławem Łubieńskim oraz ojcem Augustem i stryjem Fryderykiem Michałem (co ograniczało samodzielność księcia), realizując program polityczny Familii. Jego prezentacji poświęcił tylko trzy wystąpienia, tj. po odebraniu łaski marszałkowskiej, mowę po przejściu do senatu oraz przemowę na zakończenie prac sejmowych. Akcentował w nich konieczność dokonania reform skarbowych, wojskowych i ustrojowych. Nie brał udziału w debatach dotyczących najistotniejszych kwestii, np. *liberum veto*, reformy sądownictwa czy podatków.

Jego aktywność była związana głównie ze sprawowaną funkcją. Czartoryski dość dobrze radził sobie jako moderator dyskusji (z wyjątkiem debaty o sądownictwie i Komisji Wojskowej Litewskiej, kiedy to oddał inicjatywę ojcu, stryjowi i prymasowi), oraz wykonując czynności porządkowe. Dowiódł tego już w czasie rugów poselskich. Odpowiednio kierował dyskusją (udzielał głosu posłom, przewodniczył poselskim głosowaniom) zwłaszcza wówczas, gdy procedowano najważniejsze dla książąt Czartoryskich sprawy. Stosował wówczas taktykę zmiany tematu (kwestia wiary katolickiej), podawał terminy omawiania danej problematyki (sprawa warty marszałkowskiej), każdorazowo sygnalizował tematykę posiedzeń, umiejętnie wykorzystywał przepisy prawa, w celu zablokowania zmian w konstytucji o *Porządku sejmowania*, proponował konkretne rozwiązania, by zakończyć bezprzedmiotowe dyskusje (strój królewski). Skutecznymi metodami sterowania pracami sejmowymi były solwowanie sesji bądź wezwanie do głosowania. Zastosował je w czasie rozmów o zmianie miejsca koronacji króla i Komisji Wojskowej Litewskiej⁹⁴. Poparcie dla linii politycznej

⁹³ A. Moszczeński, op. cit., s. 56.

⁹⁴ A. Stroynowski, *Wpływ marszałków...*, s. 105; idem, *Metody walki parlamentarnej w czasach stanisławowskich*, [w:] idem, *Wieczory sejmowe...*, s. 62; idem, *Oratorstwo...*, s. 91; M. Górecka, *Działalność...*, s. 69.

ksiąząt Czartoryskich wyrażał głównie w zagajeniach oraz głosowaniach (np. zagłosował za powierzeniem władzy nad wojskiem ojcu Augustowi).

Umiejętne prowadzenie dyskusji, korzystna sytuacja międzynarodowa, częściowe „poparcie” Rosji, odpowiedni skład poselski spowodowały, że dorobek ustawodawczy konwokacji był duży (ponad 170 konstytucji) i stanowił wstęp do dalszego procesu zmian (zniweczonego w kolejnych latach przez Petersburg). Marszałek nie miał dużego udziału w ustawodawstwie. Przyczynił się głównie, wykorzystując swoje kompetencje, do wprowadzenia *Ubezpieczenia wiary katolickiej i Porządku sejmowania*⁹⁵.

Posłuch wśród grona poselskiego zdobywał także dzięki krasomówstwu. Odbiorcami jego mów byli głównie czartoryszczycy: Stanisław Lubomirski, Stanisław Poniatowski, Tadeusz Dzieduszycki, Jan Szadurski, Mikołaj Piaskowski. Jako marszałek przemawiał niemal codziennie. Książące mowy cechowały: precyzja, złożość myśli, zdolności autokreacyjne (prezentacja siebie jako sługi ojczyzny), panegiryzm, makaronizowanie tekstu. Czartoryski zdobywał posłuch wśród audytorium, stosując wiele technik argumentacyjnych: pochlebstwo, pytania retoryczne uniżenie, zmianę tematu, argumenty rzeczowe (przepisy prawne) i emocjonalne (miłość Ojczyzny). Odwoływał się do kulturowanych przez szlachtę wartości religijnych oraz historii Polski (panowanie Jagiellonów)⁹⁶. Wykorzystał również tropy i figury retoryczne: wyliczenia, metafory, wizualizację, apostrofy, alegorie, topoty: Ojczyzny-Matki, śmierci królewskiej, przeszłości oraz utraconego czasu i słowa klucze, np. dobro publiczne. Najpopularniejszymi wzorami retorycznymi były zalecenia Cycerona, Seneki, Kwintyliana oraz poetyk renesansowych⁹⁷.

Jego zagajenia były krótkie, treściwe, logiczne, schematyczne⁹⁸, nie odbiegające od obowiązujących wzorów. Adam Kazimierz wzywał do zgody i jedności,

⁹⁵ Ibidem, s. 68–69.

⁹⁶ Akcentował w ten sposób powiązania rodzinne. To także wzór retoryczny, J.K. Goliński, op. cit., s. 39.

⁹⁷ M. Skwara, *O Arystotelesowskiej teorii dowodzenia retorycznego*, „Pamiętnik Literacki” 1984, z. 4, s. 149–150; idem, *O miejscach retorycznych*, „Pamiętnik Literacki” 1992, t. LXXXIII, z. 2, s. 138–155; M. Korolko, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1990, s. 62–67; J. Ziomek, *Retoryka opisowa*, Warszawa 1990, s. 159–200; J.Z. Lichański, *Orator sarmaticus*, [w:] idem, *Retoryka od średniowiecza do baroku*, Warszawa 1992, s. 282–283; J.K. Goliński, op. cit., s. 36–37; B. Łukarska, *Analiza retoryczno-stylistyczna wybranych mów i kazań pogrzebowych okresu baroku*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Historia i Teoria Literatury” 2009, z. 11, s. 121–122, 131–132; eadem, „Uczone przywołania” autorów łacińskich i łacińskojęzycznych w wybranych tekstach religijnych polskich pisarzy barokowych jako wyraz europejskiej tożsamości kulturowej, [w:] *Język – Religia – Tożsamość*, t. V: *Wymiary tożsamości*, red. G. Cygan, E. Skorupska-Raczyńska, Gorzów Wielkopolski 2011, s. 126; A. Stroynowski, *Postawa Jacka Malachowskiego na sejmie koronacyjnym*, [w:] idem, *Wieczory sejmowe...*, s. 128; idem, *Oratorstwo polityczne sejmów stanisławowskich*, [w:] ibidem, s. 91; M. Dawidziak-Kładocznia *Zagajenia marszałka sejmu – ewolucja wzorca gatunkowego (od XVI wieku do dziś)*, „Język a Kultura” 2016, t. 26, s. 164–165.

⁹⁸ Jak podaje Małgorzata Dawidziak-Kładocznia, dopiero w okresie Sejmu Wielkiego zagajenie stało się bardziej wyszukaną formą wypowiedzi, eadem, *Między formulicznością a nieszablo-*

kierując do Boga prośbę o błogosławieństwo. Stosował bogatą metaforę i liczne toposy.

Tabela pokazuje statystyczne zestawienie użytych przez Czartoryskiego środków retorycznych.

Tabela

Sesja	Nazwa figury retorycznej / toposu	Przykład	Liczba użyć
I 7 V 1764	Alegoria	Ojczyzna – tonący okręt	1
II 9 V 1764 ,	Topos przeszłości Metafora	Splendor Jagiellonów Rzeczpospolita – kuźnia praw	2
III 10 V 1764, IV 11 V 1764 VII 15 V 1764	Topos ogólny Apostrofa (2) Topos śmierci królewskiej Topos przeszłości – panowanie Jagiellonów	Bóg-rządca świata, Prośba o Bożą opiekę i wstawiennictwo Śmieć króla, trudny moment w historii kraju	5
Sesja V 12 V 1764	Topos Ojczyzny	Ojczyzna-Matka	1
Sesja VIII 16 V 1764 i na każdej następnej sesji	Topos czasu	Konieczność oszczędności czasu	17
Sesja XXXVII	Pytania retoryczne, nagromadzenia	Cała mowa stanowi zlepek tych figur	—

Bibliografia

Źródła

Diariusz sejmu convocationis po śmierci Najjaśniejszego Augusta III Króla Polskiego za Radą Prześwietnego Senatu na dzień 7 miesiąca maja roku 1764 determinowanego, [w:] *Elity polityczne Polski XVI–XVIII, Diariusze sejmowe 1764 i 1793*, red. J. Wisłocki, Poznań – Kórnik 2000 (1998), BK PAN www.bkpan.poznan.pl.

Diariusz sejmu convocationis Siedmio-Niedzielnego Warszawskiego Zdania, Mowy, projektu i manifesta w sobie zawierający przez sesje zebrany, R. P. 1764, www.polona.pl.

Czasy Stanisława Augusta przez jednego z posłów Sejmu Czteroletniego spisany, Poznań 1867.

Kitowicz J., *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, oprac. R. Pollak, t. 2, Wrocław – Warszawa 2003.

Kitowicz J., *Pamiętniki, czyli Historia polska*, tekst oprac. i wstępem poprzedziła P. Matuszewska, komentarz Z. Lewinówny, Warszawa 2009.

Lubomirski S., *Pod władzą księcia. Ułamki pamiętników dzienników historycznych*, oprac. i wstępem poprzedził J. Łojek, Warszawa 1971.

nowością w zagajeniach marszałka Stanisława Małachowskiego, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Językoznawstwo” 2012, z. VIII, s. 50.

- Matuszewicz M., *Diariusz życia mego*, oprac. R. Królikowski, komentarz Z. Zielińskiej, t. 2, Warszawa 1986.
- Moszczeński A., *Pamiętnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Augusta*, Poznań 1867.
- Stanisław August Poniatowski, *Pamiętniki*, oprac. Z. Góralski, t. 3, Warszawa 1995.
- Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782*, t. VII, Petersburg 1860.

Literatura

- Bardecka A., Tarnau I., *Życie codzienne w Warszawie okresu Oświecenia*, Warszawa 1969.
- Bednaruk W., *Trybunał Koronny. Szlachecki sąd najwyższy w latach 1578–1794*, Lublin 2008.
- Czeppe M., *Kamaryla Pana z Dukli: kształtowanie się obozu politycznego Jerzego Augusta Mniszcha (1750–1763)*, Warszawa 1998.
- Czeppe M., *Na tropach błędnego rycerza. Poselstwo Marcina Stankiewicza do Turcji w latach 1763–1765*, „Kwartalnik Historyczny” 2004, z. 3, s. 89–101.
- Dawidziak-Kładoczna M., *Bóg w argumentacji Sejmu Wielkiego*, [w:] *W poszukiwaniu prawdy – chrześcijańska Europa – między wiarą a polityką*, red. U. Cierniak, A. Szyndler, Częstochowa 2010, s. 295–305.
- Dawidziak-Kładoczna M., *Językowe aspekty kultury politycznej Sejmu Wielkiego*, Częstochowa 2012.
- Dawidziak-Kładoczna M., *Między formulicznością a nieszablonowością w zagajeniach marszałka Stanisława Małachowskiego*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Językoznawstwo” 2012, z. 8, s. 41–52.
- Dawidziak-Kładoczna M., *Perswazyjność pierwszych polskich tekstów politycznych na przykładzie wypowiedzi posłów sejmu 1548 w sprawie ożenku króla*, „Język a Kultura” 2014, t. 24, s. 23–37.
- Dawidziak-Kładoczna M., *Zagajenia marszałka sejmu – ewolucja wzorca gatunkowego (od XVI wieku do dziś)*, „Język a Kultura” 2016, t. 26, s. 163–173.
- Dębicki L., *Puławy: monografia z życia politycznego, towarzyskiego i literackiego na podstawie archiwum ksiąg Czartoryskich w Krakowie*, t. 1, Lwów 1881.
- Dymnicka-Wołosińska H., *Ossoliński Aleksander*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXIV, Wrocław 1979, s. 388–390.
- Frączyk T., *Adam Kazimierz Czartoryski. Biografia literacka na tle przemian ideowych polskiego Oświecenia*, Kraków 2012.
- Gembarzewski B., *Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od r. 1717 do r. 1831*, Warszawa 1925.
- Goliński J.K., *Orator sarmaticus. Mowy sejmowe doby saskiej wobec staropolskiej sztuki oratorskiej*, [w:] *Między Barokiem a Oświeceniem: obyczaje czasów saskich*, pod red. K. Stasiewicz, S. Achremczyka, Olsztyn 2000, s. 35–44.
- Gonera M., *Działalność parlamentarna Adama Kazimierza Czartoryskiego*. Praca doktorska napisana pod kierunkiem naukowym prof. dra hab. A. Stroynowskiego, Częstochowa 2017.
- Gonera M., *Życie codzienne posła w epoce stanisławowskiej*, [w:] *Między prawdą a zwątpieniem. W poszukiwaniu obrazu przeszłości*, pod red. R. Majznera i Ł. Cholewińskiego, Częstochowa 2014, s. 123–138.
- Górska M., *Symbole polskiego życia politycznego w „Orator Polonus” Samuela Wysockiego*, „Roczniki Humanistyczne” 2011, t. LIX, z. 4, s. 61–79.
- Grabieński W., *Dzieje narodu polskiego*, cz. 2, Kraków 1898.
- Haratym A., *Szadurski Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XLVI, Wrocław 2009–2010, s. 390–392.
- Historia sejmu polskiego*, t. 1: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, pod red. J. Michalskiego, Warszawa 1984.

- Kassabuła T., *Ignacy Massalski. Biskup wileński*, Lublin 1998.
- Konopczyński W., *Czartoryski August Aleksander*, [w:] *Czartoryscy: trzydzieści sześć życiorysów*, Kraków 1938, s. 64–75.
- Konopczyński W., *Fryderyk Wielki a Polska*, Poznań 1981.
- Korolko M., *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1990.
- Korzon T., *Odrodzenie w upadku. Wybór pism historycznych*, oprac. i wstępem poprzedzili M.H. Serejski i W. Grabski, Warszawa 1975.
- Korzon T., *Wewnętrzne dzieje Polski za panowania Stanisława Augusta (1764–1794): badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, t. III, Warszawa – Kraków 1897.
- Krakowski B., *Kossowski Roch*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XIV, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968–1969, s. 317–318.
- Krakowski B., *Kossowski Stanisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XIV, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968–1967, s. 320.
- Kraushar A., *Księżę Repnin a Polska w pierwszym czterolecu panowania Stanisława Augusta*, t. 1, Warszawa 1910.
- Kriegsseisen W., *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do 1763). Geneza i kryzys władzy ustawodawczej*, Warszawa 1995.
- Kuras K., *Świat współpracowników Augusta A. Czartoryskiego. Problemy badawcze*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim. Kultura, instytucje i struktury społeczne w XVI–XVIII stuleciu*, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2007, s. 157–168.
- Kuras K., *Troski i problemy działaczy Familii na sejmiku wiszeńskim w czasach panowania Augusta III Sasa*, [w:] *Między Barokiem a Oświeceniem. Troski i radości dnia codziennego*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2006, s. 208–216.
- Kuras K., *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*, Kraków 2010.
- Lichański J.Z., *Orator sarmaticus*, [w:] J.Z. Lichański, *Retoryka od średniowiecza do baroku*, Warszawa 1992.
- Lileyko J., *Sejm polski: tradycja – ikonografia – sztuka*, Warszawa 2003.
- Link-Lenczowski A., *Moszyński Jan Kanty*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXII, Wrocław 1977, s. 118–119.
- Łaszewski R., *Sejm polski w latach 1764–1793: Studium historyczno-prawne*, Warszawa – Poznań 1973.
- Łubieńska C., *Sprawa dysydencka 1764–1766*, Warszawa – Kraków 1911.
- Łukarska B., *Analiza retoryczno-stylistyczna wybranych mów i kazań pogrzebowych okresu baroku*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Historia i Teoria Literatury” 2009, z. 11, s. 121–137.
- Łukarska B., „Uczone przywołania” autorów łacińskich i łacińskojęzycznych w wybranych tekstach religijnych polskich pisarzy barokowych jako wyraz europejskiej tożsamości kulturowej, [w:] *Język – Religia – Tożsamość*, t. V: *Wymiary tożsamości*, red. G. Cygan, E. Skorupska-Raczyńska, Gorzów Wielkopolski 2011, s. 119–132.
- Michalski J., *Dyplomacja polska w latach 1764–1795*, [w:] *Historia polskiej dyplomacji*, red. Z. Wójcik, t. 2, Warszawa 1982, s. 487–496.
- Michalski J., *Ogrodzki Jacek*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXIII, Wrocław 1978, s. 648–651.
- Michalski J., *Reforma sądownictwa na sejmie konwokacyjnym*, [w:] *Między wielką polityką a szlacheckim partykularzem. Studia z dziejów nowożytnej Europy*, Toruń 1991, s. 295–315.
- Michalski J., *Sarmatyzm a europeizacja Polski w XVIII wieku*, [w:] J. Michalski, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. 2, *Ideologia, nauka, historiografia*, Warszawa 2007, s. 7–37.
- Michalski J., *Stanisław August Poniatowski*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XLI, Warszawa 2002, s. 612–640.

- Mielnik P., *Laska marszałkowska jako atrybut urzędu ministerialnego*, „Almanach Historyczny” 2012, t. 14, s. 57–101.
- Mielnik P., *Laska marszałkowska w świetle wybranych źródeł ikonograficznych*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” 2015, t. 15, s. 75–94.
- Olszewski H., *Marszałkowie sejmów I Rzeczypospolitej*, oprac. W. Sieradzki, J. Kotowicz, J. Walukiewicz-Wolfram, Warszawa 1993.
- Olszewski H., *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii (1652–1763). Prawo – praktyka – teoria – programy*, Poznań 2002.
- Poraziński J., *Ceremoniał sejmowy w czasach saskich (1697–1763). Zarys problematyki*, [w:] *Między Barokiem a Oświeceniem: Obyczaje czasów saskich*, pod red. K. Stasiewicz i S. Achremczyka, Olsztyn 2000, s. 27–32.
- Raczyńska K., *Jacek Ogrodzki w twórczości Adama Naruszewicza*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2016, t. XV, s. 155–166; <http://dx.doi.org/10.16926/zh.2016.15.09>.
- Retoryka*, pod red. A. Burzyńskiej-Dacy, Marii Barłowskiej, Piotra Wilczka, Warszawa 2009.
- Rostworowski E., *Mokronowski Andrzej*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXI, Wrocław 1976, s. 585–594.
- Rostworowski E., *Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim*, Warszawa 1957.
- Rybarski R., *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1938.
- Rymczyńska M., *Gabinet Stanisława Augusta*, Warszawa 1962.
- Schmitt H., *Dzieje panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, t. 1, Lwów 1868.
- Schopenhauer A., *Erytyka, czyli o sztuce prowadzenia sporów*, Warszawa 1973.
- Serczyk W., *Katarzyna II, carowa Rosji*, Warszawa 1962.
- Skwara M., *O Arystotelesowskiej teorii dowodzenia retorycznego*, „Pamiętnik Literacki” 1984, z. 4, s. 130–152.
- Skwara M., *O miejscach retorycznych*, „Pamiętnik Literacki” 1992, t. LXXXIII, z. 2, s. 138–155.
- Stanek W., *Konfederacje generalne koronne w XVIII wieku*, Toruń 1991.
- Stroynowski A., *Emigracyjne opowieści Karola Radziwiłła „Panie Kochanku”*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2010, z. 11, s. 257–271.
- Stroynowski A., *Wieczory sejmowe: studia nad dziejami parlamentaryzmu w epoce stanisławowskiej*, Częstochowa 2013.
- Szwaciński T., *Sejmiki poselskie przed konwokacją 1764 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 2006, nr 1, s. 19–54.
- Waliszewski K., *Katarzyna II*, Poznań 1929.
- Waniczkówna H., *Czartoryski Adam Kazimierz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. IV, Kraków 1938, s. 249–257.
- Wierzbicki L.A., *Marszałkowie i parlamentarzyści: studia z dziejów sejmu polskiego w XVII wieku*, Warszawa 2014.
- Wisner H., *Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI–XVII wieku*, Warszawa 1978.
- Wyszomirska M., *Między obroną wolności a naprawą państwa. Rzeczpospolita jako przedmiot polemik politycznych w dobie panowania Augusta III (1763–1763)*, Warszawa 2010.
- Woźnicki M., *Reformy cel i podatków w Rzeczypospolitej w latach 1764–1766*, „Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska” 2014, t. LXIX, z. 1–2, s. 151–165.
- Zielińska Z., *Małachowski Adam*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XIX, Wrocław – Warszawa – Kraków 1971, s. 386–387.
- Zielińska Z., *Polska w okowach systemu północnego w latach 1763–1766*, Warszawa 2011.
- Ziomek J., *Retoryka opisowa*, Warszawa 1990.

Adam Kazimierz Czartoryski – Marshal and Orator of the Convocation Sejm of 1764

Summary

The purpose of the article was to show Adam Kazimierz Czartoryski as the Speaker at the Convocation Sejm of 1764. The factors that influenced the election, its course and the ways of managing the works of the Deputy Chamber were indicated in the article. Attempts were made to answer the questions: who influenced the prince's decisions and whose support he could count on. Efforts were also made to determine how the Marshal's authority affected the auditorium and what significance his attitude had on the final outcome of the meeting.

An important aspect of the parliamentary activity of the prince was oratory, therefore his most important features were indicated: ways of argumentation and rhetorical strategies.

Keywords: the 18th century, the Sejm of 1764, orator, Marshal Adam Kazimierz Czartoryski.

Słowa kluczowe: wiek XVIII, sejm 1764, orator, marszałek Adam Kazimierz Czartoryski.